

Dante

Grote schrijvers en religie (2), 1 februari 2017

‘Een bliksemflits trof mijn begripsvermogen’

Paradijs, Canto 33,140

Jurjen Zeilstra, Hilversum, 1 februari 2017

1 Inleiding

Dante leest lastig. Dat is vooral vanwege ons gebrek aan voorkennis over de situatie van Florence in zijn tijd. De twee belangrijkste achtergronden met betrekking de Divina Comedia, zijn ten eerste Florence rond 1300, als het gaat om politiek en maatschappij; en ten tweede Thomas van Aquino (1225-1274), als het gaat om theologie, met daarachter naast de bijbel, vooral Aristoteles (4^e eeuw v.Chr.) met zijn teleologisch denken, gericht op doelgerichte ontwikkeling. Hiëronymus (4^e eeuw na Chr.) is met zijn Latijnse vertaling van de bijbel verantwoordelijk voor het overnemen van begrippen aan de ‘hades’ gekoppeld in ‘inferno’, de hel.

2 Divina Comedia

Het denken van christenen over het hiernamaals is sterk beïnvloed door het hoofdwerk van Dante, de Divina Comedia, een middeleeuws meesterwerk, dat weliswaar de bijbel als belangrijkste bron heeft, maar daarnaast sterk steunt op heidense antieke auteurs. Het is een syncretistische compilatie, waarin de wereld van de Grieks-romeinse oudheid en het christelijk wereldbeeld naadloos zijn verbonden. In de bijbel speelt het hiernamaals of de onderwereld, laat staan de hel, helemaal niet zo’n grote rol (Grieks ‘hades’ (onderwereld, sheol, gehenna). In de Griekse onderwereld leidden schimmen weliswaar een naargeestig bestaan, ze werden niet noodzakelijk gestraft. Het oude jodendom spreekt nauwelijks over een leven na de dood. In de tijd van Jezus bestaan er wel ideeën over, maar in het Nieuwe Testament is er opvallend weinig speculatie. In de evangeliën is er een paar keer sprake van, maar doorgaans heel summier: bijv.

Matteüs 5, 29-30; 10,28 en 23,15. Het oordeel van de Zoon des Mensen in Matteüs 25 is vooral een gelijkenis. Dat geldt ook voor Lukas 16, 19-31 (De rijke man en de arme Lazarus, een allegorie die het volksgeloof reflecteert: letterlijk ‘hades’ tegenover ‘Abrahams schoot’). De teneur om het accent te leggen op de Dag des Oordeels, wortelt in de joods-profetische gerechtigheid Gods idee, maar krijgt universeel apocalyptische trekken. Hades is dan een wachtkamer voor de zielen. De idee van een rijk van retributie na de dood, beloning, straf en wederopstanding, lijkt vooral opgekomen te zijn in de tijd van de Makkabeeën en staat rechtsreeks in verband met martelaarschap (bijv. 2 Makkabeeën 6,23; 2 Makkabeeën 7). Deze gedachtegang vindt nauw aansluiting bij de eschatologie. Het komend Godsrijk zal een einde maken aan de macht van de dood en de zielen opeisen. De veronderstelling dat er reeds voorafgaande aan de Dag des Oordeels in het hiernamaals gestraft wordt in een vurige plaats, is in de tijd waarin het NT ontstaat in opkomst. (Vgl. Marcus 9, 43-48) Opvallend genoeg, wordt Lucifer of satan in de diepste hel van Dante, gestraft in het ijs.

Het boek, een epos, is, in voor die tijd heel modern in het Toscaans Italiaans geschreven en daarmee komt die taal, vreemd om te zeggen, de literatuurgeschiedenis binnen met meteen het grootste meesterwerk, dat ooit in het Italiaans werd geschreven. Het boek zelf is een drieluik, waarbij het meest grafische en spannendste deel voor de zintuigen het eerste deel is, de hel, waar de zielen van de verdoemden worden gefolterd op de meest creatieve wijzen. Maar het is een queeste, met een vrouw, Beatrice, dus een soort ridderroman te vergelijken met de middeleeuwse graalromans van Chrétien de Troyes e.a., gebeeldhouwde taal, ritme en rijm.

Dante gaat de hele idee van een onderwereld systematisch uitwerken in een soort parallel universum. De naam Divina Comedia is niet van Dante zelf. Hij is gegeven omdat het goed afloopt, in tegenstelling tot een tragedie. De verwarring op het midden van de levensweg waarmee het boek begint, kan leiden tot heil, niet noodzakelijk tot de hel. Dwars door de hel vindt Dante de weg naar de hemel. Zijn gidsen daarbij zijn respectievelijk Vergilius (vroeg Renaissance classicisme, ratio, hoogste wijsheid heidenen), Beatrice (verbeeldt de liefde van God, anderen zeggen: het geloof) en Bernard van Clairveaux (heilige). Dante is dus op zoek naar Beatrice Portinari (die hij tweemaal had gezien en nooit kon vergeten), op de top van de louteringsberg. Zij neemt hem mee de hemel in op weg naar Gods heerlijkheid.

3 Religie en politiek

De Divina Comedia kan ook gelezen worden als een commentaar op religie en politiek in Italië rond 1300, met name te Florence. Het ideaal van Dante is dat de paus zijn wereldlijke macht omwille van zijn geestelijke macht moet loslaten. Twee facties te Florence bestreden elkaar: de Ghibellijnen (bovenklasse, aristocraten), kritisch op de macht van Rome en kerk, sympathiserend met de keizer, en de Welfen, pro-pauselijke partij in Florence. Paus Gregorius VII (1020-1085) had door zijn verbod op de lekeninvestituur de keizerlijke macht willen beknotten. Op dat moment pro-pauselijke steden, als Florence en Lucca kozen ervoor om deze politiek te steunen. Hun concurrenten, Siena, Pisa, Pistoia deden dat niet. Maar binnen de steden kon de macht wisselen. Dante werd in 1265 geboren in een Welfse familie. Tijdens het leven van Dante vielen de Welfen weer uiteen in Bianchi en Neri, die ook elkaar weer gingen bestrijden. Dante bekleedde verschillende ambten te Florence, maar werd ten gevolge van machtswisselingen in 1302 als Witte Welf met volkse sympathieën, door de zgn. Zwarte Welfen uit de stad verbannen. Hij deed mee aan een invasie, die mislukte. Hij zwierf door Noord Italië en Europa en stortte zich op het schrijven. Hij eindigde in Ravenna, waar hij stierf en een tombe heeft. Hoewel Dante dus uit een Welfse en dus pro-pauselijke familie kwam, was zijn ideale heerser de Duitse keizer Hendrik VII (Paradiso Canto 30), die te Rome door paus Clemens V tot Rooms-koning werd gekroond. Dante hoopt op een machtsevenwicht keizer-paus, wereldlijk-spiritueel (vgl. Barraclough, *The Medieval Papacy*). De keizer werd echter ziek en stierf voordat hij vrede in Italië kon stichten. Clemens daarentegen wordt verantwoordelijk geacht voor de verhuizing van het pauselijk hof naar Avignon, begin van zgn. Babylonische ballingschap van de pausen en schisma. Dante aarzelt niet pausen die hij verantwoordelijk houdt voor de chaos in kerk en politiek in de hel te zetten. Dat overkomt niet alleen (gecanoniseerde!) Celestinus V en Nicolaas III, die in 1300 al dood zijn, maar de laatste die onderste boven in een gat zit, voorspelt dit ook voor Dante's aartsvijand Bonifatius VIII (machtspaus van Unam Sanctam) en Clemens V, die dus verantwoordelijk gehouden wordt voor het grote verval van het pausdom in de 14^e eeuw.

In het heilig jaar 1300, gaan velen op pelgrimage naar Rome, maar Dante beschrijft zichzelf als iemand die de kluts kwijt is. Het leven klopt niet. De dingen en de mensen zijn niet wat ze pretendeerden. Halverwege voelt Dante zich overvallen door vertwijfeling ('midlife crisis'). Liefde, mystiek en een geheimzinnige sterk naturalistische sfeer. Heel belangrijk is dat Dante Italiaans schrijft. Het verbazingwekkende is dat meteen aan het begin van het gebruik van het Italiaans voor literatuur het grootste werk in die taal geschreven is.

De Divina Comedia kan ook gelezen worden als een allegorie van een mensenleven. Hoe hebben tijdgenoten Dante gelezen? Het staat vast dat het boek grote indruk maakte. Velen hebben er werkelijk lessen in gelezen over de gevolgen van een zondig leven, waarschuwing dus. Het is fascinerend dat Dante zich vrij voelt zo'n centraal geloofsgoed als het hiernamaals te gebruiken als een stijlfiguur en daarmee wegkomt. Dante is qua stijl sterk beïnvloed door Vergilius en Lucanus. Maar zijn zgn. *terza rima*, een zich steeds herhalend drieregelig rijmschema, lijkt een eigen vondst van Dante.

4 Indeling hiernamaals

Naast de aarde (het ondermaanse) waar alles is hier opgebouwd uit tijdelijke combinaties van aarde, water, lucht en vuur, is er een hemel en een hel en een vagevuur daartussen in.

Dante maakt een indeling van de hel, het inferno, in negen kringen: 1) Limbo (hier verblijft Vergilius, boven in de hel, als voorbeeld van een brave heiden (voorgeborchte van de hemel): *limbus patrorum* en *limbus puerorum*, zielen hier waren niet bevrijd van erfzonde, maar droegen ook geen grote persoonlijke zonden met zich mee. Zij genoten zaligheid, maar konden Gods heerlijkheid niet aanschouwen. De andere kringen van de hel zijn: 1) Rijk van Minos; 2) onmatigen; 3) wellustigen; 4) hebzuchtigen; 5) agressiven; 6) ketters; 7) Stad Dis: geweldplegers; 8) Malebolge: bedriegers en o.a. schismatici (Mohammed! Hel Canto 28, 23 en 61; Dante's afbeelding wordt wel door moslims beschadigd); Cocytus: verraders (zeer zwaar gestraft in Dante's hel, omdat de Welfenpartij door verraad ten onder dreigde te gaan; sommigen geloven dat Dante zichzelf hier psychisch straft, omdat hij zelf was overgelopen van de Witte Welfen naar de pro-keizerlijke Ghibelijnen).

Tussen de hel en de hemel bevindt zich de louteringsberg, het Purgatorio, met zeven lagen corresponderend met de zeven hoofdzonden: *superbia* (hoogmoed), *invidia* (jaloezie), *ira* (toorn), *acedia* (luiheid), *avaritia* (gierigheid), *gula* (gulzigheid) en *luxuria* (weeldezucht). En dan is er in negen etherische sferen (ontleend aan Ptolemaeus) de hemel: Maan; Mercurius; Venus; Zon; Mars; Jupiter; Saturnus, Sterren en de negende hemel waar God troont: Empyreum. De zaligen hebben ieder een eigen zitplaats in een amfitheater in de vorm van een enorme witte roos. Hierboven bevinden zich in de onmiddellijke nabijheid van God Maria en Jezus. Dante en Beatrice staan helemaal aan de andere kant van de sferen in het ondermaanse, maar al wel in het aardse paradijs en schouwen dus op grote afstand Gods heerlijkheid.

5 Theologie en wereldbeeld

Voor Dante staan een paar dingen vast. God scheidt de ziel van de individuele mens. De rationele mens deelt zijn lichamelijke staat met de platen en de dieren, maar zijn ratio was van een andere aard en opent zijn wezen naar het eeuwige. De ziel van de mens is autonoom, zowel voor als na de dood uitgerust (continu) met een geheugen, verstand en wil. Een vraag waarmee Dante zich bezig houdt is: Hoe kunnen de niet-lichamelijke zielen lichamen lijden? Vergilius probeert het uit te leggen met twee voorbeelden: Een houtblok dat in as uiteen valt, waarna de ziel ten hemel kan stijgen. En een lichaam en zijn eigen spiegelbeeld, dat niet lichamen is, maar wel sporen van de dezelfde aandoeningen met zich meedraagt. Echt verhelderend is het niet, maar dat kun je van een heiden ook niet verwachten. De wereld is chaotisch, maar er is een almachtig God die straft met de hel en beloont met het eeuwige leven in de hemel. Daar tussen in bevindt zich een plaats van zuivering. Er zijn in Dantes wereld zeven deugden, vier kardinale: rechtvaardigheid, verstandigheid, dapperheid en gematigdheid, en de theologale: geloof, hoop en liefde.

Aan de volstrekte gerechtigheid van God, zijn voorzienigheid en perfect goede wil, valt niet te tornen. Terwijl de wereld van de mensen één grote chaos is, klopt bij God alles tot in de details. God is liefde, maar ook gerechtigheid. Gods gerechtigheid op aarde zou volgens Gods regime moeten worden bewaakt door de kerk, maar deze is ontspoord. Boete en zuivering zijn nodig. In de machtsstructuren van de kerk hebben zich immers met geld (simonie!) en geweld schurken kunnen nestelen. Maar dezen zullen hun straf niet ontlopen. Jezus Christus was de redder der mensheid, geboren uit de maagd Maria. In het Empyreum, de hoogste hemelkring, is alleen harmonie. Canto 33 van de hemel is daar een lofzang op, de kroon op het werk. Hij beseft aan de grenzen te komen van wat een mens zich vermag te begrijpen. Stamelend breekt Dante in boek 33 van het Paradijs zijn boek af. Zijn woorden zijn ten enenmale ontoereikend. Hij verwoordt dit tekort, paradoxaal genoeg, schitterend (Paradijs, Canto 33, 121-145):

Hoe ontoereikend is mijn woord, hoe bleek,

Door deze machteloze pen beschreven,

De weergave van dat waarnaar ik keek!

O eeuwig Licht, slechts door Uzelf omgeven,

Dat slechts Uzelf doorgrondt en, zo doorgrond,
Uzelf bemint en toelacht, bron van leven!

Ik bleef aandachtig en met open mond
Naar de aan U gelijke cirkel kijken
Die als reflectie binnen U ontstond,

En zag daarin het beeld van mijn gelijke,
De mens, dat als die cirkel was gekleurd;
Een beeld waarvan mijn blik niet wilde wijken.

Als de meetkundige die het betreurt
Dat hij de cirkel niet vermogt te meten
En die vergeefs naar de principes speurt,

Zo raakte ik toen van de wens bezeten
Meer van het beeld, zijn plaats in deze kring
En zijn versmelting met die vorm te weten. [Christus! Reynolds, 478]

Al was mijn eigen vleugelkracht gering,
Een bliksemflits trof mijn begripsvermogen
En bracht mij van die dorst verzadiging.

Mijn kracht tot Godsaanschouwing was vervlogen,
Maar als een wiel dat staag zijn kring beschrijft,
Zo werden mijn gevoel en wil bewogen

Door Liefde, die de zon en sterren drijft. [Het lot, verbeeld door de hemellichamen, *stelle*]

De kerk heeft de sleutelmacht (Mt.16, 13-19), is op de belijdenis van Petrus gefundeerd: Et ego dico tibi, quia tu es Petrus et super hanc petram aedificabo ecclesiam meam. Tibi dabo claves regni caelorum. Excommunicatie door de paus betekende geen toegang tot de hemel. Toch vindt Dante nog een soort oplossing door bijv. Manfred van Apulië en Sicilië, biologisch zoon van keizer Frederik II, onderaan de Louteringsberg te laten verblijven, dat is net niet in de hel. Dit is als een bescheiden soort protest tegen het pauselijk gezag op te vatten. De sleutelmacht van de kerk zelf wordt niet ter discussie gesteld door Dante.

Dante wil God een dienst bewijzen door de gerechtigheid in beeld te brengen. Reeds in een eerder geschrift, het *Convivio*, had Dante te Bologna het civiele en canoniek recht aangeprezen als remedie tegen hebzucht. Dante gelooft dat Gods wetten tenslotte samenvallen met het natuurrecht. Het kleinzielige gedoe in Florence zal daarbij volstrekt in het niet vallen. De idee een eigen Florentijns Rijk te kunnen creëren is hoogmoed

Barbara Reynolds beschouwt de Divina Comedia als een allegorie van verdoemenis, berouw en zaligheid. (p173) Zij schrijft: ‘Hierdoor heeft het werk betrekking op zowel het christelijk geloof en menselijk gedrag in het algemeen, als op Dante’s eigen zielenheil. Men zou de Comedia daarom kunnen beschouwen als een enorme preek met visuele hulpmiddelen en geluidseffecten.’ Maar het is tegelijk een felle aanval op de stad Florence, het pausdom, de Franse monarchie en nalatige keizers die hebben toegelaten dat Italië werd verscheurd door belangenfacties. Dante treedt zelf op als een soort profeet met een opdracht van Godswegen. Het is de bedoeling dat de rijken van Florence, die hun verantwoordelijkheid als burgers verwaarlozen er iets van leren. Zoals in het bijbelse voorbeeld van de rijke man en de arme Lazarus (Lukas 16).

6 Voorzienigheid en heidendom

Dante ziet vanuit de gedachte van een Voorzienigheid Gods een samenhang tussen de oudheid en wat voor hem de eigentijd is, feitelijk de hoge middeleeuwen, een typische renaissancegedachte. Reizen naar het dodenrijk werden al gemaakt door Odysseus die de dode ziener Teiresias wil raadplegen, Orpheus die zijn gestorven geliefde Eurydice wil terughalen en Aeneas die zijn vader Anchises gaat opzoeken. Het laatste wordt beschreven door Vergilius in de Aeneïd. Voor Aeneas heeft Dante groot respect. Hij staat immers te boek als grondlegger van Rome en is daarmee voor Dante een uitverkoren instrument in

Gods hand dat het pausdom voorbereidt. Vergilius die het beschreef is de belangrijkste heidense getuige van het werk van God: de verbinding tussen het heidense verleden en het heden. Vergilius was de ‘profeet der heidenen met legendarische orakelkrachten.’ Van Vergilius werd geloofd dat hij, zonder het te weten, de geboorte van Christus had verspeld in zijn vierde ecloga: De geboorte van een kind dat een nieuw gouden tijdperk zou brengen. Vgl. Vergilius, Bucolica, Ecloga Quarta: Een nieuwe wereldorde (tussen 42 en 37 v.Chr.). Voor Dante een fascinerende tekst, omdat hij hem op de geboorte van Jezus betreft. Maar over wie gaat het oorspronkelijk?

[Sicilische Muzen, laten wij nu een wat grootser gebeuren bezingen!
Niet valt bij ieder struweel in de smaak en simpele tamarisk;
als we bossen bezingen, laten die dan een consul waardig zijn.
- Nu breekt de slot-eeuw aan uit de voorspelling van Cumae:
de grote reeks tijdperken gaat opnieuw van start.
Nu keert ook de Maagd terug, en het rijk van Saturnus:
nu daalt een nieuw nageslacht neer uit de hoge hemel.
Gij, kuise Lucina, als het kind geboren wordt, waardoor eerst
het ijzeren geslacht van de aarde verdwijnt en overal een gouden volk komt,
begunstig dat dan: nu heerst al uw broeder Apollo.
- Onder uw, ja uw consulaat zal dit prachtige tijdperk beginnen,
Pollio, en zullen die grootse maanden verstrijken;
als bij zijn geboorte nog sporen resten van ons stuitend gedrag:
onder uw leiding wordt de aarde bevrijd van voortdurende vrees.
Dat kind zal het leven van goden ontvangen en helden zien omgaan
met goden, ook zelf onder hen geteld worden en heersen
over een aarde, die tot vrede gebracht is door de prestatie van zijn vader.
- Als eerste geschenken, mijn kind, zal de aarde, zonder bewerking,
overal wilde klimop, met valeriaan eromheen, laten groeien
en Indische waterroos gemengd met acanthus.
Uit zichzelf zullen geiten hun uiers, strak van de melk, naar huis brengen,
geen kudde vreest dan nog machtige leeuwen;
jouw wiegje zelf zal schuil gaan onder een overdaad bloemen.
Om zal komen de slang en kruid, bedriegelijk giftig,
omkomen zal het; de Syrische amoom zal overal groeien.
- Zodra je in staat zult zijn de lof van helden te lezen
en de daden van je vader en te leren wat karakter betekent,
dan kleurt het veld goudgeel van zacht graan
en blozend hangt de druiventros aan wilde doornstruiken
en harde eiken zweten honing uit als dauw.
- Toch zullen nog resten overblijven van vroeger wangedrag,
die ertoe zullen nopen de zee te beproeven met schepen,
steden te ommuren en de aarde te beploegen.
Dan zal er een tweede Tiphys opstaan en een nieuwe Argo gemaakt

om een keur van helden te vervoeren; ook opnieuw zullen oorlogen woeden en weer zal, indrukwekkend, een Achilles naar Troje trekken.

Dan, als uw hogere leeftijd een man van u gemaakt heeft, zal ook de schipper wijken van zee en geen vrachtschip nog koopwaar uitwisselen: alle aarde zal alles leveren.

De grond hoeft geen hak meer te dulden, de wijnrank geen snoeimes; en de potige boer zal zijn ossen ook van hun juk verlossen; de wol hoeft geen vreemde verfkleur te krijgen, maar vanzelf zal de ram in de wei al zijn vacht wisselen nu eens voor mild kleurend purper, dan weer voor het geel van saffraan, en vanzelf zal een passend scharlaken de grazende lammeren bekleden.

- "Haast je een dergelijke tijd te spinnen", riepen de Parcen hun spoelen eensgezind toe, door de vaste wil van het lot.

Klim op tot de hoogste eer - uw tijd is aanstaande - dierbare telg van de goden, machtige nakomeling van Juppiter!

Zie met haar zware koepel de hele kosmos wenken, én landen én zeeën én de peilloze hemel, zie hoe alles zich verheugt op de tijd die gaat komen!

Ach, was dan nog maar een laatste rest leven, en inspiratie genoeg om uw daden te dichten:

noch zou de Thracische Orpheus mijn dichtwerk overtreffen, noch ook Linus, ook al hielp gene zijn moeder en deze zijn vader, Calliope Orpheus, de schone Apollo zijn Linus.

Zelfs als Pan in zijn Arcadië met mij de wedstrijd zou aangaan, zelfs Pan zou erkennen dat hij in Arcadië verslagen was.

- Kom dan, mijn knaapje, en herken met een lachje je moeder, je moeder, voor wie negen zware maanden een last vormden.

Toe dan, mijn knaapje: wie niet hun moeder toe hebben gelachen, hen heeft geen god aan zijn tafel geduld, geen godin op haar ligbed.]

In de bijbel wordt in 2 Kor.12 door Paulus een toespeling gemaakt over een bezoek van hem aan de hemel. In 1 Petrus wordt Jezus Christus voorgesteld in de onderwereld, tussen zijn dood aan het kruis en opstanding. Hij verbreekt de sloten en de poorten van de hel en sleurt alle goede mensen die daar zitten met zich mee, te beginnen met Adam en Eva. (Over de poorten van de hades, zie: Job 38,17; Ps.9,14; 107,18; Jesaja 38,10; Job 38,17 en Matteüs 16,18! Dante: 'Laat alle hoop varen, gij die hier binnentreedt' ('Lasciate ogni speranza, voi ch'intrate.')

Hel Canto 3,9 Vgl. Rodin, Zürich/Parijs) Dit is een belangrijk thema in de geloofsbelijdenis van Nicaea en de Oosterse paasiconografie. Dante geeft in Inferno 52-54 het perspectief van Vergilius, gestorven 19 jaar voor de geboorte van Christus van deze gebeurtenis:

Io era nuovo in questo stato,
quando ci vidi venire un possente,

con segno di vittoria coronato.

Ik was hier nog maar net, in deze staat,
of ik zag een machtig wezen arriveren
met het teken van zijn zegepraal gekroond.

Pas dan is redding mogelijk voor Adam, Abel, Noach, Abraham, David, Jacob, Rachel en vele anderen. Vergilius was echter een heiden en hij moet blijven. Hij weet ook niet wie deze redder was. De lezers snappen het des te beter. Zonder het te weten stond Vergilius oog in oog met Christus. Dante heeft trouwens geen last van bescheidenheid. Hij wordt verwelkomd in de onderwereld door Vergilius, Homerus, Horatius, Ovidius en Lucanus, een illustre genootschap van dichters.

Een vraag die opkomt, maar die Dante niet duidelijk beantwoordt is of God op deze wijze niet de duivel nodig heeft als bestraffer of zelfs met hem samenwerkt. Het bestaan van een hemel en een limbo heeft immers pas echt betekenis doordat er ook een hel is. Maar Lucifer zelf is een van de in ijs bestraffen in de vierde zone van de negende hellekring, Giudecca, de Judasput, waar ook Judas zich bevindt. Er wordt op hem door de duivel geknaagd. (in de middeleeuwen ook gebruikt om joodse getto's aan te duiden).

6 Invloed

Direct na publicatie (handschrift) van de Divina Comedia, zijn er zowel beschuldigingen van ketterij als lofbetuigingen. (zes commentaren in 10 jaar na Dante's dood; o.a. Boccaccio 1348; invloed op Chaucer, Petrarca; in onze tijd wordt Dante wel met Hebreeuwse profeten vergeleken.) Door de eeuwen heen is Dante gestaafd als vrome katholiek. Daarbij heeft zijn grote eerbied voor het spiritueel gezag van de paus een grote rol gespeeld. Dat hij vrijmoedig zelfs een gecanoniseerde paus in de hel heeft gezet is hem door de Rooms-katholieke pers vergeven. Protestanten hebben in Dante een voorloper van de reformatie gezien. Als het gaat om voorstellingen van de hel, is Dante tot op de dag vandaag nog altijd invloedrijk, niet alleen onder Rooms-katholieken. Het vagevuur wordt dogmatisch gebaseerd op 1 Kor.3, 10-15: '...gered worden als door vuur heen.'

Er is een brief van Dante van ongeveer 1319 die is gericht aan zijn patroon Can Grande della Scala van Verona.¹ In deze brief zegt Dante dat zijn dichtwerk 'polysemos' is en dus meerdere betekenissen heeft: Een letterlijke betekenis en een allegorische of mystieke (de allegorische, de morele en de anagogische)

¹ Lodi Nauta, in: *Theoretische Geschiedenis* 22/4, 1995, 419-44.

onder één noemer. De letterlijke betekenis, is de toestand van de zielen na de dood, de allegorische betekenis, is 'de mens onderworpen als hij is aan de rechtvaardigheid van beloning of straf overeenkomstig zijn verdiensten of tekortkomingen bij de uitoefening van zijn vrije wil'

Dante heeft met zijn uitwerking generaties kunstenaars beïnvloed, bijvoorbeeld Boccaccio en Petrarca. Op de vraag of hij de inspirator van Jeroen Bosch (1450-1516) is, geven vertalers Ike Cialona en Peter Verstegen, het antwoord van niet. Mogelijk hebben zowel Dante als Bosch zich bediend van Het visioen van Tundal, een Ierse monnik uit 1149. Wel heeft Bosch net als Dante in diens beschrijvingen, allerlei straffen en folteringen vrijmoedig plastisch uitgebeeld. Het landschap van de hel door Bosch lijkt op dat van Dante, hoewel geen kopie. Jeroen Bosch wordt wel de 'Dante onder de schilders' genoemd. Hun gemeenschappelijk thema van het hiernamaals speelt daarbij natuurlijk een rol, maar ook het feit dat zowel Dante als Bosch de samenleving van hun eigen tijd op de hak nemen, met een beroep op de eeuwigheid